

Piotr Dymmel

Projekt edycji źródeł do kasat klasztorów na Lubelszczyźnie

Hereditas Monasteriorum 1, 425-428

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zespół VII

Piotr DYMMEŁ

Archiwum Państwowe w Lublinie

Projekt edycji źródeł do kasat klasztorów na Lubelszczyźnie*

Tytułowy projekt ma na celu stworzenie programu wydawania źródeł do dziejów kasat klasztorów na Lubelszczyźnie po powstaniu styczniowym. Źródła dotyczące kasat klasztorów położonych na terenie ówczesnej guberni lubelskiej, powstałej w 1844 r. z połączenia guberni podlaskiej z lubelską, są przechowywane głównie w Archiwum Państwowym w Lublinie. Znajdują się w kilku zespołach archiwalnych, z których najważniejszy jest zespół *Rząd Gubernialny Lubelski*, zawierający akta z lat 1837–1866. Akta klasztorne znajdują się tu przede wszystkim w serii *Wydział administracyjny*, ponieważ to temu wydziałowi podlegały sprawy kościelne. Zachowały się tu m.in. akta dokumentujące przebieg akcji kasacyjnej od jesieni 1864 do połowy 1865 r. Dostarczają one informacji o działaniach władz gubernialnych i powiatowych odpowiedzialnych za wykonanie ukazu kasacyjnego z 27 X / 8 XI 1864 r. Wśród nich znajdują się dwa protokoły zajęcia klasztorów przez władze państwowe (zachowało się niewiele takich dokumentów). Protokoły te, sporządzone 15 / 27 listopada dla paulinów we Włodawie i augustianów-eremitów w Orchówku, składają się z dziewięciu punktów, w których w chwili zamykania tych klasztorów odnotowano m.in. ich stan osobowy, posiadaną gotówkę i okazane dokumenty własnościowe.

Materiały archiwalne dotyczące skasowanych klasztorów znajdują się także w zespole *Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu*, obejmującym akta z lat 1815–1869. Komisja ta powstała w 1816 r. jako jedna z pięciu komisji rządowych stanowiących naczelną władzę administracyjną w Królestwie Polskim. Na mocy art. 18 ukazu kasacyjnego z 27 X / 8 XI 1864 r. do jej kompetencji dodano zarządzanie majątkiem (nieruchomościami i kapitałami) po skasowanych klasztorach. Dla okresu po kasacie z 1864 r. zachowały się akta dotyczące 14 majątków i funduszy poklasztornych: pijarów i reformatów w Chełmie, dominikanów w Janowie Lubelskim, bernardynów w Józefowie nad Wisłą, dominikanów w Krasnobrodzie, augustianów-eremitów w Krasnymstawie, kapucynów w Lubartowie, augustianów-eremitów, bernardynów, karmelitów, misjonarzy i pijarów w Lublinie, księży emerytów diecezji lubelskiej, bernardynów w Radecznicy oraz marianów w Skórcu.

Podobne rozwiązanie administracyjne zastosowano już w latach 1818–1822, dla kasaty z 1819 r., o czym świadczy zachowana w tym zespole dokumentacja z lat 1827–1847 dotycząca zarządzania kapitałami po klasztorach suprymowanych w województwie lubelskim.

W aktach Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu znajdują się przede wszystkim kopie protokołów przejęcia majątku poszczególnych klasztorów pod zarząd Skarbu Królestwa. Zawierają dokumentację majątku ułożoną w czterech działach: kapitały w gotówce i bankowe, nieruchomości (m.in. pla-

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016. Scientific work financed by the Ministry of Science and Higher Education under the name of the “National Programme for the Development of Humanities” in the years 2012–2016.

ce, dobra ziemskie, budowle), majątek ruchomy (m.in. inwentarz żywy i martwy, narzędzia, meble, sprzęty) oraz długi i zobowiązania (m.in. długi, zobowiązania, podatki i ciężary skarbowe i gminne, pretensje osób prywatnych). Zaznaczyć należy, że do majątku ruchomego zaliczano także dobra kultury, takie jak dzieła sztuki i księgozbiory, których szczegółowe inwentarze spisywano. Do zachowanych kopii protokołów niestety takowe nie są załączone. Oprócz tego akta te zawierają „wypisy” z ksiąg hipotecznych dóbr klasztornych, operaty zajęcia lasów poklasztornych pod wyłączny zarząd Skarbu (m.in. plany lasów dominikanów w Krasnobrodzie i lasów dominikanów z Janowa Lubelskiego), protokoły licytacyjne sprzedaży ruchomości, umowy dzierżawne na majątki poklasztorne, korespondencję w sprawie likwidacji zaległych podatków, plany majątków poklasztornych (np. plan ogrodu zaprojektowanego z przestrzeni folwarcznej pijarów na użytek szkoły w Chełmie i plan gruntów należących do bernardynów w Radeczniczy).

Ważne źródła do okresu pokasacyjnego, mające jednak związek z likwidacją klasztorów, znajdują się także w zespołach akt urzędów administracji gubernialnej lubelskiej i siedleckiej z lat 1867–1918. Dotyczą głównie losów budynków i księgozbiorów poklasztornych. Wspomnieć też trzeba o zespole *Zbiór planów różnych urzędów*, w którym przechowywane są cztery plany klasztorów i zabudowań klasztornych wykonanych już po zamknięciu klasztorów zapewne w celach skarbowych (augustianie-eremici w Krasnymstawie, bernardyni w Józefowie, reformaci w Kazimierzu).

Stosunkowo duża ilość zachowanych w Archiwum Państwowym w Lublinie źródeł do dziejów kasat klasztornych na Lubelszczyźnie po powstaniu styczniowym spowodowała konieczność wyboru określonych materiałów do planowanej edycji źródłowej. Jeśli weźmiemy pod uwagę wartość informacyjną źródeł dla poznania i odtworzenia spuścizny kulturalnej po skasowanych klasztorach, bez wątplenia na plan pierwszy wysunie się dokumentacja tworzona do celów urzędowych zaraz po zamknięciu klasztorów, rejestrująca stan ich posiadania w tym momencie.

Przez współczesnych dokumentacja ta zwana była operatami lub aktami zajęcia majątku i funduszy klasztorów. Powstawała w trzech egzemplarzach, z których jeden był przeznaczony dla władz gubernialnych, drugi dla Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, a trzeci dla Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Stanowi ona bardzo ważne i interesujące źródło do poznania stanu klasztorów nie tylko w momencie kasaty, ale także we wcześniejszym okresie. Zawiera m.in. wykazy dokumentów poświadczających stan posiadania oraz materiały (protokoły, opisy, inwentarze) o charakterze finansowym, majątkowym i gospodarczym, przedstawiające stan dochodów, majątków, dóbr nieruchomości i ruchomych. Niejednokrotnie dołączone są starsze dokumenty, oryginalne lub w odpisach, poświadczające prawa do posiadanego majątku nieruchomego.

W Archiwum Państwowym w Lublinie dokumentacja ta znajduje się głównie w zespole *Rząd Gubernialny Lubelski 1837–1866*, w serii *Wydział Skarbowy*, ale pojedyncze egzemplarze zawierają także zespoły akt klasztorów województwa lubelskiego. W sumie w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie zachowały się operaty dla 17 klasztorów: pijarów i reformatów w Chełmie, franciszkanów w Górecku, bernardynów w Józefowie nad Wisłą, reformatów w Kazimierzu Dolnym, dominikanów w Krasnobrodzie, augustianów-eremitów w Krasnymstawie, kanoników regularnych św. Augustyna w Krańniku, kapucynów w Lubartowie, augustianów, bazylianów, bernardynów, bonifratrów, karmelitów i misjonarzy w Lublinie, bernardynów w Radeczniczy oraz marianów w Skórcu. Należy dodać, że w tym zespole znajduje się jeszcze powstała po kasacie klasztorów dokumentacja o charakterze skarbowym, w dużej mierze rejestrująca stan ich majątku, jednak nie są to typowe operaty. Ich proveniencja i zawartość będą wymagały jeszcze dalszego rozpoznania.

Wszystkie zachowane operaty mają podobny układ i zawartość dokumentacji, co wynika ze stosownych uregulowań ustawodawstwa rosyjskiego w kwestii dokumentowania czynności administracyjnych dotyczących kasat. Pojawiające się różnice wynikają głównie z rzeczywistego stanu posiadania

klasztorów, który decydował o rodzaju i zakresie tworzonej dokumentacji. Na początku, w formie tabeli, znajduje się spis zawartości operatu, a po nim następuje wykaz dokumentów poświadczających stan posiadania klasztoru, w którym są wymienione następujące tytuły własności: akt erekcji kościoła i klasztoru, przywileje królewskie dla klasztoru, dekrety królewskie, królewskie potwierdzenia zapisów dla klasztoru ze strony osób prywatnych, legaty i zapisy na rzecz klasztoru (testamenty), wypisy z ksiąg hipotecznych, dokumentacja dzierżaw i dochodów z nich czerpanych, poświadczenia poboru procentów od legatów, zabezpieczenia legatów, umorzenia i zwolnienia od składek, pisma w sprawie wysokości czynszu za wynajem pomieszczeń, zawiadomienia Banku Polskiego o lokatach (legata) bankowych, korespondencja urzędowa (m.in. w sprawie nadesłania kopii dokumentów, np. dawnych przywilejów i testamentów, w sprawach sądowych, należnych klasztorowi deputatów drewna).

Kolejną grupę dokumentów stanowią protokoły. Protokół ogólny z reguły syntetycznie i „treściwie” opisuje stan funduszków klasztornych. Później następuje protokół zajęcia majątku oraz protokół zdjęcia pieczęci przyłożonych na drzwiach klasztoru w czasie jego zamknięcia.

Dla poznania majątku ruchomego i nieruchomego klasztoru najważniejsze są protokoły szczegółowe. Do najczęściej spotykanych w zachowanych operatach należą materiały o charakterze finansowym, majątkowym i gospodarczym. Pierwsze zawierają wykazy: zysków z funduszków zlikwidowanych klasztorów (wyszczególnienie źródeł intraty, wysokość spodziewanej intraty), kapitałów przekazanych dla klasztoru (legaty i zapisy zabezpieczone na dobrach i nieruchomościach oraz lokowane w banku), procentów od legatów i opisów deputatu drewna opałowego. Jeśli klasztor żadnych oddzielnych użytków (dóbr, lasów, realności miejskich lub wiejskich, łąk, pastwisk, karczem, młynów, tartaków, cegielni, „rybołówstwa oddzielnego lub wspólnego”) nie posiadał, wówczas taką informację podawano w operatach. Ze sprawami finansowymi związane są informacje na temat podatków, ciężarów gruntowych oraz prawnych wierzytelności klasztornych, które skrupulatnie zestawiano w osobnych protokołach umieszczanych na końcu operatu. Sprawdzano ewentualne roszczenia rzemieślników i dostawców pracujących dla klasztoru, a także podobne zobowiązania wobec służby kościelnej i klasztornej.

Stan majątku był opisywany w postaci licznych spisów inwentarzowych. Podstawowym dokumentem był wykaz zabudowań znajdujących się w obrębie danego zespołu klasztornego, w którym podawano m.in. funkcje budynków, ich rozmieszczenie, stan zewnętrzny i wewnętrzny, rozmiar, układ pomieszczeń, pokrycie dachu oraz aktualną wartość. Z zarządzaniem budynkami poklasztornymi i czerpanymi z nich dochodami wiązały się kolejne protokoły, do których należały protokół sprawdzenia płatności i czynszów z najmu lokali i pomieszczeń klasztornych oraz protokół oddania pod tymczasowy dozór władzy policyjnej domów mieszkalnych i innych pomieszczeń skasowanego klasztoru. Jeśli klasztor nie posiadał placów i domów oraz nie pobierał z ich wynajmu lub dzierżawy czynszów, taką informację zamieszczano w operatach. Ponadto sporządzano wykaz zabudowań kościelnych i klasztornych oddanych pod zarząd władzy duchownej. Niejednokrotnie przy tej okazji ponownie szczegółowo opisywano kościół klasztorny i zabudowania klasztorne według formularza stosowanego już wcześniej przy okazji rejestracji budynków klasztornych. Przykładowo w operacie klasztoru bernardynów lubelskich ujęto następujące budynki: kościół, klasztor, szopa, chlewki, stodoła, dom ogrodnika, trephaus, skrzynie inspektowe. Osobno w operatach opisywano mur obwodowy i wszelkie ogrodzenia w obrębie kompleksu klasztornego, informując np. o położeniu parkanów i płotów, materiale i sposobie konstrukcji, a także wrotach, furtkach i bramach.

W oddzielnym protokole sporządzano wykaz naczyń, sprzętów i aparatów kościelnych, niejednokrotnie z podziałem na bardziej szczegółowe grupy. W wypadku wspomnianych bernardynów lubelskich wykaz ten był podzielony na następujące części: srebro, cyna, platerowane, kompozycja

(dzwon i dzwonki), miedź, mosiądz, „żelastwo”, drewno, obrazy, ornaty „i inne aparata”, antepedia, dywany i chorągwie.

W momencie zamykania klasztoru książki były traktowane jako składnik majątku ruchomego, dlatego powstawały ich wykazy. Zawsze spisywano księgozbiory biblioteki, niekiedy, przy okazji spisywania ruchomości kościelnych, osobno ujmowano księgi znajdujące się w zakrystii lub kościele. Najważniejsze są oczywiście spisy księgozbiorów bibliotek klasztornych (o ich losach władze gubernialne miały zdecydować później). Niestety nie zawsze miały one charakter pełnego katalogu książek, niekiedy ze względu na pośpiech i brak odpowiednich osób do ich wykonania poprzestawano na sumarycznym spisie. Tak zrobiono w przypadku bernardynów lubelskich, zamieszczając jedynie spis działów biblioteki, zwanych w wykazie tytułami, oraz liczbę książek w poszczególnych działach. Jeszcze mniej informacji o księgozbiorze zawarto w operacie klasztoru reformatów w Chelmie, w którym podano tylko ogólną wartość zbiorów (450 rubli) oraz dodano informację o stanie księgozbioru: „wiele jest dzieł w Bibliotece zniszczonych, podartych, niekompletnych, które do żadnego użytku służyć już nie mogą. Takie więc dzieła a raczej pojedyncze książki sprzedane być winny”. Jednakże w kilku przypadkach zachowane operaty zawierają dokładne spisy księgozbiorów bibliotek klasztornych, złożone z autora, tytułu, języka, formatu, a nawet ceny (m.in. augustianie w Lublinie).

Osobne protokoły dotyczą gospodarstwa przyklasztornego, a zwłaszcza ogrodów. Odnotowywano więc położenie ogrodów, ich wielkość i rodzaj, gatunek ziem i rodzaj uprawianych warzyw, a nawet uprawy szklarniowe.

W końcowej części operatów zamieszczano spisy ruchomości wystawionych na licytację. Były one grupowane w odpowiednie działy (zwane tytułami), np. inwentarz żywy, zaprzęgi i wozy, zapasy zboża i innych artykułów żywności, meble, sprzęty kuchenne, kredensowe i szkło. Podawano ceny przedmiotów, zarówno te założone przez rzeczoznawców, jak i faktycznie wylicytowane.

Z tego pobieżnego tylko przeglądu wynika, że operaty zawierają bogate informacje o klasztorach, odnoszące się zarówno do momentu kasat, jak i ich wcześniejszej historii. Należą do źródeł o wielu strukturach informacyjnych, które mogą być wykorzystywane przez badaczy poznających różne aspekty przeszłości klasztorów, w tym m.in. historyków gospodarczych, architektury, życia codziennego, socjotopografii, krajobrazu kulturalnego, kultury materialnej, książki i kultury piśmiennej oraz wielu innych specjalności.

Dotychczas były one mało znane i rzadko wykorzystywane, warto zatem zadbać o ich większą popularyzację. Temu zamierzeniu ma służyć planowana w ramach projektu badawczego *Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja* i realizowana przez badaczy lubelskich edycja wszystkich zachowanych w Archiwum Państwowym w Lublinie operatów. Przewiduje się wydanie poszczególnych operatów w osobnych tomach. Edycja będzie miała charakter krytyczny, poszczególne tomy będą składać się ze wstępu, tekstu źródła, aparatu krytycznego i komentarza historycznego. Z metodycznego punktu widzenia będzie ona wymagała wprowadzenia szczególnych rozwiązań z uwagi na dużą ilość źródeł typu rachunkowego. Prawdopodobnie będzie to wymagało zastosowania w części edycji ujęć tabelarycznych, ale szczegółowe rozwiązania będą dyskutowane w zespole wydawców.